

BOLU ve DÜZCE İLLERİ BAĞLAMINDA KUTSAL ZİYARETGÂHLAR ETRAFINDA YAPILAN RİTÜELLER*

Rituals Performed Around Holy Visits in The Context of Bolu and Duzce Provinces

Haktan KAPLAN**

Öz

Türbe, adak ve ziyaret dindarlığı toplum kültürü ve yaşanan dinin çok önemli yönünü oluşturmakta ve halk dindarlığının özel formu niteliğinde çok yönlü ve fonksiyonlu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sosyo-kültürel olgu çerçevesinde amaçlanan, Bolu ve Düzce’de bulunan türbe ve ziyaret yerlerine paralel inanç ve uygulamaları halkbilimsel açıdan inceleyerek tahlil etmektir. Çalışmanın amacı, Bolu-Düzce türbelerinin ve ziyaret yerlerinin eksiksiz bir envanterini çıkarmak değildir. Bölge halkının türbe ve ziyaret yerleri inancına bakış açısının, bu yerler etrafında oluşan yaygın uygulamaların değerlendirmesini yapmaktır. Bu nedenle araştırma yapılan türbelerin seçimi sırasında daha çok Bolu ve Düzce halkı için günümüzde dinî çekiciliği devam eden, işlevini kaybetmemiş türbeler ve ziyaret yerleri tercih edilmiştir. İnceleme sahasını Bolu ve Düzce illeri olarak seçmemizin nedeni bu yerlerin konumu itibarıyla geçmişinde birçok milleti ve dini bünyesinde barındırmış olması, milli kültür içerisinde bu çeşitliliği yaşatarak halkın yaşamına bu türbelerin ve ziyaret yerlerinin ne derecede yansıdığını göstermeye çalışmaktır. Çalışmamızın ana konusunu türbeler ve kutsal ziyaret yerleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda amacımız, halk inancı içerisinde türbeler etrafında oluşarak yeniden şekillenen, farklı formlara bürünen uygulama ve ritüellerin dayandığı tarihî ve kültürel arketipi ilişkilendirebilmektir. Araştırmamızın kuramsal çerçevesini, Bolu ve Düzce illerindeki türbelerle sınırlandırdığımız halk ritüelleri oluşturmaktadır. Çalışmamız Bolu ve Düzce illerinin hem sosyolojik hem de ziyaret geleneğinin belirtilmesi açısından bir ilki teşkil etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bolu, Düzce, Türbe, Ritüel, Ziyaretgâh.

Abstract

The religiosity of tombs, offerings and visits constitutes a very important aspect of community culture and religion and comes across as a multifaceted and functional form of folk pieties. The aim of this socio-cultural phenomenon is to analyze the beliefs and practices parallel to the tombs and places of visit in Bolu and Duzce from a folkloric point of view. The aim of the study is not to make a complete inventory of Bolu-Duzce tombs and places of visitation. To evaluate the widespread practices around these places from the point of view of the people of the region to the belief of tombs and places of visit. For this reason, during the selection of the tombs investigated, it was preferred for the people of Bolu and Duzce that continue to have religious attractiveness today and have not lost their function. The reason why we chose the review site as Bolu and Duzce provinces is to try to show the extent to which these tombs and places of visit are reflected in the lives of their people by keeping this diversity in the national culture by having many nations and religions in their past in their history. The main subject of our study is tombs and sacred places of visit. In this context, our aim is to be able to relate the historical and cultural archetype on which the practices and rituals that take on different forms are based, which are reshaped by forming around the tombs within the folk faith. The theoretical framework of our research is the folk rituals that we limit to the tombs in Bolu and Duzce provinces. Our study is a first in terms of stating both the sociological and visiting traditions of Bolu and Duzce provinces.

Keywords: Bolu, Düzce, Tomb, Ritual, Visiting Holy-Places.

* Bu makale Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalında 2021 yılında kabul edilen “Bolu ve Düzce Halk Kültüründe Türbeler ve Ziyaret Yerleri” adlı doktora tezinden üretilmiştir

** Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Bölümü Başkanlığı, Konya, haktan.kaplan@gmail.com. ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6693-6766>.

Giriş

İslam öncesi Türk kültüründe türbe yerine kullanılan kavramlar; kurgan ve barktır. Kurgan; Orta Asya'daki ilk anıtsal mezarlardır. Eski Türk kavimleri arasında Gök Tanrı dinine sahip Türklerin en eski mezar yapısıdır (Tuncer, 1986: 253). Dışarıdan bakıldığında bir tepeyi andıran bu mezarın iç düzeni, toprak altına planlanmıştır. Mezar odası içerisinde, bazı kurganların ahşap sandukaya sahip oldukları ve ölünün mumyalanarak gömüldüğü görülür. Kurganlar, ölen kişi dışında, onun dünyadayken kullandığı eşyaları barındıracak kadar geniştir. Türkler, mezarın üzerine, kişinin katıldığı savaşları resmetmiş ayrıca öldürdüğü düşman sayısı kadar balbal adı verilen taşlar dikmişlerdir (Roux, 2002: 289). Bark kelimesi ise kurganlardan sonra, Göktürkler döneminde, ahşap, tuğla veya taştan yapılmış anıtsal mezarları karşılar. Barkların duvarlarının iç yüzeylerinde, hakan ve beylerin yapmış oldukları savaşlar resmedilmiştir (Hasol, 1993: 416). Kurgan, bark ve türbeler, geçmişten günümüze Türk kültüründe yöneticilerin, din adamlarının, velilerin yattıkları gösterişli yapılardır. Bu yapılar kültürel özellikleri ile ait oldukları milletlerin topraklarını vatan olarak yorumlamasına katkı sağlamaktadır.

Türbelerin Müslüman Türklerdeki ilk örneklerine Karahanlılar döneminde rastlanır. Bu dönemde inşa edilmiş türbelerin ortak mimari özellikleri; çadıra benzemesi, yüksek bölümlerindeki yüzeyleri kasnaklı ahşap çatılardan inşa edilmiş olmasıdır (Esin, 2006: 141). Bu mimari yapı eski Türk'e ait çadır sanatının mimariye geçiş örnekleri olarak kabul görmektedir (Önkal, 1996: 4-5). Karahanlılar döneminde inşa edilen bu türbeler tipolojik olarak gelişmiş, hayvan ve insan motiflerinin yerini kufi yazılar almaya başlamıştır (Bahar, 2013: 288). Ayrıca bu dönemin türbelerinde tuğla süslemelerine önem verilerek gösterişli anıt mezarlar ortaya çıkmıştır (Altun, 2001: 412-414). Büyük Selçuklu devrine geldiğimizde mezar yapıları sayıca artarken mezarlar tipolojik olarak da çeşitlenmiştir. Bu dönemde yapılan önemli anıt mezarların günümüze ulaştıkları görülmektedir (Çoruhlu, 2000: 33). Büyük Selçuklu Devleti'nin devamı niteliğinde olan Anadolu Selçuklu Devleti zamanında ise mezar yapıları önceki dönem Selçuklularla gerek tipolojik gerekse çeşitlilik açısından benzerlik arz etmektedir. Karahanlılar devrinde başlayıp Anadolu Selçuklulara kadar devam eden ve tipolojik olarak birbirinin devamı olan türbeler Osmanlı dönemiyle birlikte çeşitlenmiştir. Bu çeşitlenmenin örneklerine çalışma sahamızda incelediğimiz türbeler örnek olarak gösterilebilir.

Derleme yaptığımız bölge olan Bolu ve Düzce yöresindeki türbeler ekseriyetle geleneksel mimariyi yansıtmaktadır. Bölgede bulunan türbelerin bir kısmının ise kendine özgü mimarileri bulunmaktadır. Bölgenin tamamına yakını ormanlarla kaplı olması, türbelerde kullanılan malzemeyi bu doğrultuda etkilemiş ve bunun sonucunda yörede kendine özgü mimarileri olan türbeler inşa edilmiştir. Bolu ve Düzce türbelerinin hemen hemen hepsinin kapısında türbede yatan zatın kimliği hakkında bilgiler veren kitabeler mevcuttur. Türbelerin diğer bir özelliği ise çevresine göre yüksek yerlere yapılmış olmasıdır.

Saha araştırması sırasında Bolu ve Düzce türbelerinde dikkatimizi çeken bir diğer unsur aynı ilçede yer alan türbelere biri ilçenin en yüksek yerindeyken diğer türbe ise yüksekte yer alana göre daha alçak bir yere yapılmış olmasıdır. Bu durumu velilerin kendi aralarında vermiş oldukları mücadele ile açıklamak doğru olacaktır. Nitekim Bolu'nun Göynük ilçesinde yer alan Akşemseddin ve Ömer Sikkîn türbeleri bu duruma örnek olarak verilebilir. İki veli hakkında anlatılan menkıbede Ömer Sikkîn'in göstermiş olduğu keramet neticesinde Akşemseddin'e üstün gelmesi onu ilçenin en yüksek yerine defnedilmesini sağlamıştır. Akşemseddin ise Ömer Sikkîn'e göre daha alçak bir yere defnedilmiştir.

Kutsalın tezahür ettiği mekânlardan biri olan türbeler, pek çok insanın olağanüstü anlamlar yüklediği, sembolik uygulama ve ritüellerin gerçekleştiği, ziyaret eden ve edilen arasında özel ilişkilerin kurulduğu yerlerdir. Tecrübeye dayalı tekrarlarla yaşanmışlıklar

neticesinde insanlarda tapınmadan ziyade bir saygı ve ilgi ortamı oluşturmaktadır (Kaplan, 2022: 105).

Bu sahada yapılan çalışmalara¹ bakıldığında din sosyolojisi, din psikolojisi, dinler tarihi, sanat tarihi gibi ilimlerin eskiden beri olan yoğun ilgisi görülecektir. Yapılan çalışmalarda belirli bir bölgedeki ziyaret yerlerinin tamamı “türbe, yatır, su, ağaç, mağara, kaya, taş” ele alınmaya çalışılmıştır. Dinler tarihi, sosyoloji ve halk kültürü açısından ortaya konan çalışmalarda türbe ve yatırlar, ziyaret yerleri olarak değerlendirilmiştir. Yapılan bu çalışmaların katkıları önemlidir. Halka dair her ne varsa hepsini araştırma sahası içine alan halk bilimi yakın döneme gelinceye kadar bu konulardan uzak kalmışsa da son zamanlarda yapılan gerek lisansüstü tezlerle gerekse çeşitli makaleler ve bilimsel kitaplarla² bu açığı kapattığı bir gerçektir. Çalışmamızın mahiyeti gereği yapılan çalışmaları burada saymak mümkün değildir.

Türbe ve yatır ziyaretleri sırasında ortaya çıkan inanış ve uygulamalar eski Türk inanç sistemiyle ilişki içerisindedir. Kutsal hissetme ihtiyacı korku ve saygıyı da beraberinde getirir. Bu sebeple ziyaret öncesi ön hazırlık, uygulama aşaması ve uygulama sonrasında ortaya konan inanç ve pratikler halk kültüründe bir araya getirilmiştir. Ziyaret yerleri denilince aklımıza türbe ve yatırlar dışında; ağaç, su, taş, kale, kilise ve diğer merkezler de gelebilir. Bunların hepsi bir çalışma evrenini ifade etmektedir. Dolayısıyla çalışılması oldukça güç bir alandır. Biz çalışmamızı örneklem düzeyine indirgeyerek Bolu ve Düzce illeri kapsamında sınırladık. Bu nedenle çalışmamıza diğer ziyaret yerleri dâhil edilmemiştir.

Türbeler Etrafında Yapılan Ritüeller

Ritüel kavramının tanımlanması oldukça zordur. Hangi uygulamaların ritüel olduğu hangilerinin olmadığı tartışılması gereken konular arasındadır. Ritüeller, bir bulmaca gibidir. Bu bulmacayı çözmek ise sosyologların ve antropologların görevidir. Çünkü ritüel, toplumsal bir olgu olmanın yanında, ritüele katılanların duygu dünyalarıyla da ilgilidir (Marshall, 1999: 624). Ayrıca ritüelle ilgili araştırma yapan bilim insanlarının yeğledikleri siyasal ideolojilerin ritüel konusundaki görüşlerine yansıdığı görülmektedir. Örneğin; Durkheim ritüeli yararlı, toplumsal bir yumuşatıcı olarak görürken, Marksist ideoloji yanlıları ritüeli sosyal bir bağ olarak ele almaktadırlar. Onlara göre ritüel, ekonomik ve siyasal baskıyı gizler ve böylece eleştiri sindirilir (Combs-Schilling, 1989: 35-36). Dolayısıyla ritüeli yorumlamak için bizim bakış açımızın yanında bizzat o ritüeli yaşayan katılımcıların ritüele yüklediği anlamları da anlamaya çalışmamız gerekmektedir.

Ritüel katılımcısı için inanarak yaptığı her şey bir teselli sebebidir (Karakaş, 2014: 19). Bunu ritüelin işlevi olarak saydığımızda diğer bir işlev olarak kimlik tanımlayıcısı rolü karşımıza çıkar. Ritüeller, temsil ettikleri toplumlar ya da topluluklar için hem toplumsal bütünleşmeye katkı sağlayan hem de onların diğer topluluk ya da toplumlardan farklılıklarını ortaya koyan bir kimlik tanımlayıcılarıdır (Karaman, 2010: 234-235). Ritüeller, toplumsal kimlik sisteminin alt yapısını kuran damarları oluştururlar. Ritüeller, ritüele katılanlar arasında

¹ Bahse konu olan çalışmaların başlıcaları için bk. Ünver Günay, *Din Sosyolojisi*, 2020; Ali Köse ve Ali Ayten, *Din Psikolojisi*, 2019; Ekrem Sarıçioğlu, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, 2002; vb.

² Bahse konu olan çalışmaların başlıcaları için bk. Gürol Pehlivan, *Manisa Evliya Kültü*, 2012; Selçuk Peker, *Mezar ve Türbelere Kült Merkezli Bir Bakış (Aksaray Örneği)*, 2015; Bülent Akın, *Ritüelleri ve Anlatılarıyla Kutsal Mekânlar*, 2020; Hikmet Tanyu, *Türkiye’de Adak ve Adak Yerleri*, 2007; Mehmet Hakan Alşan, *Horasan Erenleri Melametiler, Ahiler, Bacılar, Gaziler, Abdallar*, 2012; Tuğrul Balaban, *Amasya Efsane, Menkabe ve Memoratları (Derleme, İnceleme, Metin)*, 2012; Zeki Başar, *İçtimai Adetlerimiz-Inançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz*, 1972; Mustafa Necati Bursalı, *İstanbul ve Anadolu Evliyalari*, 1996; Mehmet Eröz, *Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik*, 1990; Rezan Karakaş, *Siirt Menkıbesi Türbe Ritüelleri*, 2014; Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkıbeleri*, 1984; İskender Oymak, *Malatya ve Çevresinde Ziyaret ve Ziyaret Yerleri*, 2002; vb.

oluşan grup bilinci veya kolektif şuur vasıtasıyla bir toplumsal kimlik tanımlayıcısı olurlar (Karakaş, 2014: 235).

Ortak özellik ve işlevlere göre ele alındığında ritüel, birey ya da gruplarla ilgili bazı değerlerin, uygun zamanlarda, sembolik ve aşağı-yukarı değişmeyen ardışık davranış biçimleri ile tekrarlanmasıdır (Honko, 1979: 372). Standartlaşmış ve tekrarlanan sembolik davranış biçimi olan ritüel, bireysellikten öte grup bilincini ve birlikteliğini ortaya koyan duygusal bir kanal, yeni bilgi ve tecrübeler için bir rehber olarak geçmişi günümüze, günümüzü de geleceğe bağlayan bir bağ (Schuyt-Schuijt, 1998: 400) olarak düşünülür. Ritüeller, genellikle dinî karakterlidir. Ancak sadece dinî alana da sıkıştırılmaz. Bizim çalışmamız dinî alanda yapılan ritüelleri içerdiğinden seküler olan ritüeller çalışmamızın konusuna girmemektedir.

Çalışma sahamızda yaptığımız gözlemlerde, ritüellerin katılımcılar üzerindeki etkilerine baktığımızda ilk olarak onların mutluluğunu etkilediği görülmüştür. Çünkü ritüeli gerçekleştiren katılımcı bunu kendini veya sevdiklerini korumak için ya da mutlu etmek için yaptığını inanmaktadır. Dolayısıyla yapılan ritüel tekil bir etki bırakabileceği gibi çoğul bir etki de bırakabilmektedir.

Türbelerde yapılan ritüeller pek çok araştırmacı tarafından farklı tasniflere sokulmuştur. Bu tasniflerden biri de Louri Honko'ya aittir. Honko ritüelleri *Geçiş Ritleri*, *Takvimsel Ritler* ve *Kriz Ritleri* olarak sınıflandırmıştır (Honko, 1973'ten akt. Ersoy, 2006: 129-140).

Honko *Geçiş ritlerini* açıklarken kişi merkezli olarak yorumlamıştır. Ona göre geçiş ritleri kişinin durumunda meydana gelen değişikliği ifade etmekte ve tekrarı olmayan ritler arasındadır. Ayrıca bu tür ritler için bir ön hazırlık gerekmektedir (Honko, 1973'ten akt. Ersoy, 2006: 132). Çalışma sahamızda geçiş ritlerine örnek olarak; *türbeye dilek taşı yapıdırma*, *türbenin etrafında dönme*, *türbenin bahçesinde bulunan havuza veya çeşmeye bozuk para atma*, *türbede mum yakma*, *türbeye veya türbedeki ağaca çaput bağlama*, *türbe veya yatırda uyuma*, *ziyaret edilen türbelere kurban sunulması*, *türbede şeker*, *lokum bisküvi*, *çikolata vb. dağıtma* ve *türbede bulunan tespihi çekme* ritüelleri gösterilebilir. Çünkü belirtmiş olduğumuz bu ritüeller bir dileğin gerçekleşmesi sonucunda yahut dileğin gerçekleşmesi için yapılır. Nitekim bir ön hazırlık gerektirmekte ve tekrarı olmayan ritüellerdendir.

Honko'nun ifade ettiği *Takvimsel ritler* ise dönemler halinde ortaya çıkmakta ve genellikle bir topluluk tarafından organize edilmektedir (Honko, 1973'ten akt. Ersoy, 2006: 132). Araştırma sahamızda tespit ettiğimiz *ziyaret edilen türbelere kurban sunulması* takvimsel rit özelliği göstermektedir. Yukarıda geçiş ritüelleri içinde de belirttiğimiz bu ritüelin takvimsel ritüel özelliği göstermesi türbenin bulunduğu yörede halkı bir araya toplamak amacıyla düzenlenen festivallerle açıklanabilir. Kaynaşlı'da Ali Baba Türbesi, Mudurnu'da Karaaslan Veli Hazretleri, Filibeli Hoca Hafız, Şeyh-ül İmran türbeleri, Tekke Işıklar Köyü'nde Ümmî Kemal Türbesi takvimsel ritlerin gerçekleştiği ziyaretgâhlardır.

Honko yapmış olduğu tasnifte son olarak *Kriz ritlerine* dikkat çekmektedir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere dünyanın düzenini bozan bireyi ya da toplumu etkileyen durumlarda kişi veya topluluk tarafından organize edilen ritüeller bu sınıfa girmektedir (Honko, 1973'ten akt. Ersoy, 2006: 133). Bizim yapmış olduğumuz tasnifte Mudurnu'nun Ulumescit köyünde yer alan Aftal Dede Türbesinde tuzla ilgili eskiden yapılan ancak şimdi pek fazla yapılmayan ritüel bu sınıfa girmektedir. Türbede yapılan bu ritüelin amacı hastalıklara şifa bulmaktır. Dolayısıyla yapılan bu ritüel bir krizi ortadan kaldırmaya yöneliktir.

Honko'nun yapmış olduğu bu sınıflandırmalar ritüellerin amacına yöneliktir. Biz çalışma sahamızdaki türbelerde belirlediğimiz ritüelleri amaçlarına göre değil ritüeli gerçekleştirmek için kullanılan eşyalara göre sınıflandırdık. Çünkü gerçekleştirilen ritüellerin bir kısmı birden çok amaca yöneliktir. Bu kapsamda tespit ettiğimiz ritüelleri;

1. *Türbeye dilek taşı yapıştırma*
2. *Türbede tuza dair ritüeller*
3. *Türbenin etrafında dönme*
4. *Türbenin bahçesinde bulunan havuza veya çeşmeye bozuk para atma*
5. *Türbeye veya türbedeki ağaca çaput bağlama*
6. *Türbede mum yakma*
7. *Türbe veya yatırda uyuma*
8. *Türbede şeker, lokum, bisküvi, çikolata vb. dağıtma*
9. *Ziyaret edilen türbelere kurban sunulması*
10. *Türbede bulunan tespahi çekme*

başlıkları altında sınıflandırdık.

Türbeye Dilek Taşı Yapıştırma/Atma Ritüeli

Anadolu'nun hemen hemen her bölgesinde rastlanan bu ritüel, ziyaretçilerin isteklerinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini gösterdiğine inandıkları bir uygulamadır. Bu uygulama genellikle ev sahibi olmak amacıyla yapıldığı gibi çeşitli amaçlarla da yapılabilmektedir. Ziyaretçiler dileklerini diledikten sonra eline aldığı taşa tükürerek duvara yapıştırırlar. Eğer taş yapışırsa dileklerinin gerçekleşeceğine, yapışmazsa gerçekleşmeyeceğine inanırlar. Bazen de taşı duvara yapıştırmak yerine türbe bahçesine atarlar.

Bolu'da rastladığımız bu ritüel, türbelere dilek taşı yapıştırma, türbenin/yatırın bahçesine taş atma şekilleriyle karşımıza çıkmıştır. Bolu'nun Kayışlar köyünde yer alan Çıngıraklı Kaya adıyla anılan ve etrafında bir yatır olduğu düşünülen bir kaya bulunmaktadır. Burayı ziyarete gelenler önce dua edip dileklerini diledikten sonra içi oyulmuş kayanın içine taşlarını atarlar. Kuyu içine düşen taştan “çın” sesi gelirse dileklerinin kabul olacağına inanırlar (Çıngıraklı Kaya/Bolu-Merkez).

Bolu il merkezine yakın bir konumda bulunan Kasım Dede Türbesi eskiden dilek taşı yapıştırma ritüelinin gerçekleştirildiği ziyaretgâhlardan biri olarak karşımıza çıkmıştır. Yöre halkının anlatımına göre; buraya gelen ziyaretçiler dileklerini diledikten sonra türbe duvarındaki küçük deliklere dilek taşlarını koyarlar ve oradan uzaklaşırlar (Kasım Dede Türbesi/Bolu-Merkez).

Türbede Tuza Dair Ritüeller

Türk kültüründe tuz, ekme gibi, su gibi kutsal olarak kabul edilmektedir. Eski bir gelenekte Osmanlılar devrinde yeminler, tuz-ekmek ve kılıç üzerine yapılırdı (Kartal, 2017: 185). Geçmiş yıllarda Türkmenistan'da affedilen mahkûmlara hapisanede Kur'an ve tuz üzerine yemin ettirilerek işledikleri suçları bir daha işlemeyeceklerine dair söz verdirilirdi. Kırgızlarda “tuz tatışkan dos” (birlikte tuz üzerine ant içen dost) sözü ant içen kişinin yeminini derecelendiren, bu kişilerin ilişkilerini tasvir eden kuvvetli bir anlatımdır. Kırgızların günlük dilde geçen ifadeler arasında kullanılan kargışlar içinde tuzu anarak “tuz ursun” (tuz çarpsın) diye ettiği yeminler arasında tuzun sayılması kutsalın bir parçası olduğuna işaret etmektedir (Orozobayev, 2013: 5).

Tuz, insanoglu için her dönemde önemli bir ihtiyaç olmuştur. Anadolu insanının ağzından düşürmediği sözlerden biri de “Tuzsuz aş, ağrısız baş olmaz.” sözüdür. Çoğu zaman

halkın Anadolu’da türbe ziyaretlerine bir miktar tuz götürmesi veya türbeden biraz tuz alması tuzun kutsal sayıldığına bir işarettir (Önder, 1999: 52).

Tuzun çeşitli ayinlerde kötü ruhları kovmak için kullanıldığı gibi halk düşüncesinde de tuza büyümlü özellikler yüklendiğini gösteren deliller bulunmaktadır. Beyaz, hayat veren tuzun spermin simgesidir ve erkeği ve aşılama ilkesini göstermektedir (Çobanoğlu, 2002: 155). Ayrıca çeşitli bölgelerde doğumun kolay geçmesi için kuşlara yem verilip dışarıya tuz serpilir.

Anadolu’da bazı uygulamalarda tuzun büyüsel işlemlerde kullanıldığı tespit edilmiştir. Muska yapılarak hastalandırılmış, efsunlandırılmış kişilerin tedavi edilmesinde onlara önce bir miktar tuz verilir. Hasta verilen bu tuzu erittiği su ile banyo yapar. Bir miktar leylek pisliği de yedirilen ve sonrasında türbeye götürülen kişi efsunlanmakta ve geceyi türbede geçirmektedir. Bu konaklama esnasında da şifa için kendisine verilen tuzdan yalar (Peker, 2015: 139).

Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde nazardan kurtulma uygulamaları için de tuzun kullanıldığı bilinmektedir. “Tuz kavurma” adı verilen bu işlemde önce bir avuç tuz tavaya konur. Genellikle kaya tuzu tercih edilir. Tavada ısınan tuz patlamaya başlar. Nazar değen kişinin başı üzerine içi su dolu bir çanak tutulur. Patlatılan tuz, bu suyun içine dökülür. Nazar değen kişiye tuzlu sudan içirilir veya yalattılır. Ellerine, ayaklarına ve alınına bu sudan sürülür. Artan su ise ayak basılmayacak uzak bir köşeye dökülür (Öztürk, 2008: 79).

Bolu ve Düzce bölgelerinde incelediğimiz türbelerde tuzla ilgili bir ritüel tespit ettik. Mudurnu’nun Ulumescit köyünde bulunan Aftal Dede Türbesinde tuzla ilgili eskiden yapılan ancak şimdi pek fazla yapılmayan bir uygulama bulunmaktadır. Türbeye gelen ziyaretçiler türbeden bir miktar tuz alarak yanlarında götürürler veya parmaklarıyla tuzun tadına bakarlar. Ziyaretçiler bu tuzun kutsal olduğunu ve kendilerine şifa vereceklerini düşünürler (Aftal Dede Türbesi/Mudurnu).

Türbenin Etrafında Dönme

Kadim Türk inancında ölen insanlar ilk önce çadırlarına getirilip orada bekletilirdi. Ölenin statüsüne ve sevenlerinin çokluğuna göre burada yapılan ilk uygulama ve pratikler değişebilmektedir. Göktürklerin defin merasiminin ilk önce çadırda başladığını görmekteyiz. Önce ölüyü çadıra koyarlar; oğulları, torunları, yakın akrabaları; koyunlar, atlar kesip çadırın önüne koyar. Ayrıca ölü bulunan çadır etrafında yedi defa dönerlerdi. Kadın-erkek yüzlerini bıçakla yırtıp çadırın önünde kanlı gözyaşı dökerlerdi. Bu hareketlerini yedi defa tekrar ederlerdi (İnan, 2013: 177).

İslamiyet ile birlikte hac ibadeti için kullanılan “tavaf” kelimesi sözlükte; “Hac zamanı belli dinî kurallara uyarak “Kâbe’nin etrafında yedi defa dönmek” olarak açıklanmaktadır. Şamanist gelenekte ölen kişi çadıra konulduktan sonra etrafında dua edilerek dönme, İslamiyet’le beraber şekil değiştirmiştir. Şamanist gelenekle birleşen İslam inancı, türbe ziyaretleri esnasında bazı türbelerin etrafında dönme ritüeli ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan bu ritüelde ziyaretçilerin amacı hem metfuna saygılarını göstermek hem de çeşitli dileklerde bulunmaktır. Bu dilekler genellikle kısmet açmak, mutlu bir yuva kurmaktır.

Araştırma sahamızda bulunan Tokad-î Hayrettin Türbesi bu ritüelin gerçekleştiği mekândır. Türbeyi ziyaret eden düğün alayı türbenin etrafında üç kez dolanır. Düğün alayı türbe etrafında dolandıktan sonra dua edilir ve alay yoluna devam eder (Tokad-î Hayrettin Türbesi/Bolu-Merkez). Buradaki amaç mutlu bir yuva kurmak, geçim sıkıntısı yaşamamak olarak açıklanabilir.

Türbenin Bahçesinde Bulunan Havuza veya Çeşmeye Bozuk Para Atma

Ziyaretçiler tarafından türbelerde gerçekleşen ritüellerden biri de türbelere “para atma”dır. Hemen her türbede rastladığımız bu uygulama için bazı türbelerde havuz, çeşme gibi

özel alanlar bulunmaktadır. Bazı türbelerde ise velinin sandukasının üzerine veya yanına dua edildikten sonra para bırakılmaktadır. Bazen de sanduka üzerinde bulunan tülbentın altına para bırakılmaktadır. Bazı uygulamalarda ise havuza veya çeşmeye atılan paralardan çıkan sesin duyulmasıyla dileğin gerçekleşeceğine inanılır. Buralarda biriken paralar bazen türbenin ihtiyaçları için kullanılırken bazen de hayır işlerinde kullanılmak üzere çeşitli vakıflara bağışlanmaktadır. Tokad-î Hayrettin Türbesinde bulunan havuza benzer yapıya ziyaretçiler tarafından bozuk paralar atılmaktadır (Tokad-î Hayrettin Türbesi/Bolu-Merkez).

Samsa Çavuş Türbesine çocukları için şifa aramaya gelen aileler çocukların elbiselerinden kestikleri bez parçalarını ya da paraları ağaca bağlamaktadırlar (Samsa Çavuş Türbesi/Mudurnu).

Türbeye veya Türbedeki Ağaca Çaput Bağlama

Kadim Türk inanç sisteminde çaput/bez bağlama oldukça yaygın bir ritüeldir. Her mekâna veya her ağaca çaput bağlanmaz. Bir yere çaput bağlanması için o yerin kutsallığı olmalı. Çaput/bez bağlama, bir nevi kutsal mekâna kansız kurban sunmaktır. Dolayısıyla bu uygulamanın amacı çeşitli dileklerin kabul olması için sunulan bir hediyedir. Çaput ve benzeri bezler, onu bağlayan kişinin vücudunun bir parçasını sembolize etmektedir. Böylece ağaca veya kutsal mekâna bağlanan çaputlar sıradanlıktan ayrılmaktadır (Güngör, 2007: 5).

Türbelere, yatırlara, kutlu ağaçlara, çalılara çaput bağlamanın Altay Şamanizmi'nden kalma bir gelenek olduğu bilinmektedir. Bu inanç eski Türk inanç sistemindeki ikili ruh anlayışı ile izah edilmektedir. Bu ruhlar yerde ve gökte bulunan ruhlardır. Yer-su ruhları adı verilen bu iyeler dağ, taş, tepe, kaya, ağaç, mağara ve su gibi varlıklara kutsal iyelerin zuhur ettiğine ve bunların canlı olduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle ziyaretçiler türbelerdeki ağaçlara, türbelerin pencere demirlerine veya sanduka örtüsünün kenarına iliştiirdikleri, bağladıkları çaputlarla dileklerinin doğrudan ya da etkili bir biçimde yerine getirileceği düşüncesi ağır basmaktadır (İnan, 2013: 207). Günümüz türbelerinde ortaya çıkan bu uygulama Şamanist inancın İslamiyet içinde vücut bulmuş hâli olarak yorumlanabilir.

Türbe ziyaretçileri bu mekânlara bağladıkları çaputlar sayesinde içinde buldukları sıkıntılı durumlardan kurtulacaklarına inanırlar. Türbeye gelen ziyaretçiler daha çok türbe etrafında bulunan meyve vermeyen ağaçlara veya türbenin kapısına, penceresine çaputlarını bağlamaktadır. Çaput bağlama ritüelinde özellikle ağaçların seçilmesinin kökenini mitolojide aramak doğru olacaktır. Zira mitolojik metinlerde ağaç, tanrıya ulaşım aracı olarak düşünülmektedir.

İslamiyet'ten önce Şamanist inanca sahip olan Türkler, her varlığın bir ruhu olduğuna inandığı gibi her ağacın da bir ruhu olduğuna inanmışlardır. Sonsuz hayatı "Hayat Ağacı" ile sembolize etmişlerdir (Kartal, 2017: 195). Dolayısıyla ağaçlara bez bağlamanın kaynağını bu inanışlarda aramak doğru olacaktır.

Bolu ve Düzce türbelerinde ziyaretçilerin sıkça uyguladığı pratiklerden biri de ağaca çaput bağlamaktır. Ziyaretçiler türbede bulunan ve dilek ağacı olarak düşünülen ağaca, mezar taşına, türbe penceresine, kapısına çaput, elbise parçası gibi nesnelere bağlarlar. Bu durum, ağaca veya diğer yerlere bağlanan çaputlar ile bu mekânlarda yatan velinin aracılığı, yardımı ile gerçekleşmesi istenilen arzuların somutlaştırıldığı bir göstergesi olarak açıklanabilir. Gözlemlerimiz sonucunda buradaki esas durum, kişinin elbisesinden bir parçayı bizzat o mekânda kopararak bağlamasıdır. Yani kişi, değer verdiği eşyasından vazgeçtiğini ispatlamalıdır.

Akçakoca'da bulunan Koç Baba ve Eskiçi Ahmet Dede türbelerine bundan otuz yıl kadar önce çaput bağlanmaktaymış. Bu çaputlar yukarıda bahsettiğimiz gibi sıradan olmayıp dilekte bulunan kişinin kendi kıyafetinden kopardığı çaputlarmış (Koç Baba Türbesi-Eskiçi Ahmet Dede Türbesi/Akçakoca).

Çaput bağlama ritüelinin gerçekleştiği bir diğer türbemiz Düzce'nin Çilimli ilçesinde bulunan Yabalı Dede Türbesidir. Türbede daha önce bir ağaç olduğundan bahsedilmektedir. Ancak kuruduğu için kesilmiştir. Kurumadan önce bu ağaca dileklerin gerçekleşmesi için bez bağlandığı kaynak şahsılarımız tarafından ifade edilmektedir (Yabalı Dede Türbesi/Çilimli).

Düzce'nin Hacıaliler Köyü'nde bulunan ve aynı adla anılan bir yatır vardır. Yatırı ziyarete gelenler yatırın mezar taşına çaput bağlarlar. Böylece dileklerinin kabul olacağına inanırlar (Hacıaliler Köyü Yatırı/Düzce-Merkez).

Samsa Çavuş Türbesine çocuklarına şifa aramak amacıyla gelen aileler dualarını ettikten sonra türbede bulunan ağaca çocuklarının elbiselerinden kopardığı çaputları bağlayarak arkalarını dönmeden ve eğilerek türbeden çıkarlar. Daha sonra çocuklarının şifa bulacağına inanırlar (Samsa Çavuş Türbesi/Mudurnu).

Türbede Mum Yakma

Türbelerde mum yakma adeti Hristiyanlık kaynaklı olduğu düşünülse de eski çağlarda hemen hemen her ölüye mum yakılmaktaydı. Bu âdetin eski dinlerin kalıntısı olduğu oldukça açıktır. Ancak menşei karanlıktır. Arkeologlar bu âdetin en iptidai şeklinin ateş kültü ile ilgili olduğunu düşünmektedirler. Hristiyanlıktan önce Helenler ve Romalılar mezarlarda ve mezar taşları üzerinde meşale yakarlardı. Hristiyanların İsa ve azizlerin suretleri (ikonları) önünde mum ve kandil yakmaları eski Roma ve Helen paganizminden geçmiş olduğu düşünülmektedir. Hristiyanlık Roma İmparatorluğu'nda yayılırken köylü halk, eski dinî âdetlerini, ayinlerini korumakta ısrar ediyordu. Hristiyan din adamları eski dinlerin kalıntısı olan bu inancı atmanın güç olduğunu anlayarak bu âdeti Hristiyanlaştırmaya mecbur kalmışlar ve ilk Hristiyanların karanlık mağaralarda gizli ayinler yaptıkları çağlarda kandil ve meşalelerin hatırası diye kitaba uydurmuşlardır (İnan, 1961: 180-182).

Günümüzde türbe, yatır gibi kutsal mekânlarda yakılan mum, dileklerin kabulü için genel bir ritüel olarak düşünülmektedir. Bu ritüel bir çeşit kansız kurban olarak da yorumlanabilir. Zira ziyaretçiler dileklerini diledikten sonra mum yakmakta, böylece dileklerinin kabul olacağına inanmaktalar. Ayrıca buralarda yakılan mumların kötü ruhları kovduğu da belirtilmektedir. Dolayısıyla bu açıdan baktığımızda Şamanist inancındaki ölü kültürünü ve ateş kültürünü düşündürmektedir.

Araştırma sahamızda incelediğimiz türbelerde mum yakma ritüeli sık karşılaştığımız pratiklerdendir. Mengen'de bulunan Sarıkızlar Türbesinde cuma geceleri, bayram ve kandil gecelerinde mutlaka mum yakılırdı. Ancak bu inanç son yıllarda çeşitli tepkilerle karşılaşınca ortadan kalkmıştır (Sarıkızlar Türbesi/Mengen).

Bu ritüelin görüldüğü bir diğer türbe Akşemseddin Türbesi olarak dikkat çekmektedir. Eskiden türbeye gelen ziyaretçiler dileklerini diledikten sonra mum veya çerağ yakarak türbeden ayrılırlarmış. Günümüzde mum yakma ritüeli bu türbede de terkedilmiştir (Akşemseddin Türbesi/Göynük). Benzer bir durum geçmişte Ömer Sikkîn Türbesi'nde de yapılmaktaydı. Ancak tıpkı Akşemseddin Türbesi'nde olduğu gibi burada da günümüzde artık bu ritüel yapılmamaktadır (Ömer Sikkîn Türbesi/Göynük).

Konuralp Ahmet Bey Türbesinde yakın zamana kadar mum yakma ritüeli uygulanmaktaydı. Türbede bir şamdan bulunmakta ve bu şamdan cuma akşamları dilek amacıyla mum yakmak için kullanılmaktaydı (Konuralp Ahmet Bey Türbesi/Düzce-Merkez).

Bu uygulamanın yakın zamana kadar yapıldığı bir başka türbe ise Ali Hamza Türbesidir. Buraya gelen ziyaretçiler dileklerinin gerçekleşmesi amacıyla özellikle cuma akşamları türbe pencerelerine mum yakarak bırakırlarmış (Ali Hamza Türbesi/Düzce-Merkez).

Düzce Hacıaliler köyünde bulunan yatıra perşembeyi cumaya, pazarı pazartesiye bağlayan gecelerde dileklerin kabul olması için mum yakılırmış (Hacıaliler Köyü Yatırı/Düzce-Merkez).

Mudurnu’da bulunan Filibeli Hoca Hafız Efendi Türbesinde 1950’li yıllarda mum yakma gibi uygulamaların varlığından söz edilmektedir. Ancak günümüzde bu ritüelin olmadığı belirtilmiştir (Filibeli Hoca Hafız Efendi Türbesi/Mengen).

Türbe veya Yatırda Uyuma

Kutsal mekânlarda gerçekleşen ritüellerden biri de o kutsal mekânda uyumaktır. Türbe veya yatırda belli bir zaman uyumanın amacı dileği gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini sınamaktır. Dilekte bulunan ziyaretçi uykuya dalarsa dileğinin gerçekleşeceğine, dalamazsa dileğinin gerçekleşmeyeceğine inanır. Ayrıca kutsal mekânda uykuya dalan ziyaretçi gördüğü rüyanın sonucunda dileğiyle ilgili çıkarımlarda bulunur.

Tokad-î Hayrettin Türbesinde yapılan ritüellerden biri olan türbede uyuma ritüelidir. Türbeyi ziyarete gelen ziyaretçiler tarafından sıklıkla uygulanan pratiklerdendir. Çocuk sahibi olamayan ve bu amaçla türbeye ziyarete bulunan kadınlar türbede dua ettikten sonra belli bir süre türbenin yanında bulunan mescitte uyurlar (Tokad-î Hayrettin Türbesi/Bolu-Merkez).

Türbede Şeker, Lokum, Bisküvi, Çikolata vb. Dağıtma

Türbede şeker, lokum, bisküvi, çikolata dağıtma ritüeli genellikle dileği, isteği gerçekleşen kişilerin teşekkür mahiyetinde yaptıkları bir uygulama olarak dikkat çekmektedir. Genellikle şeker veya lokum dağıtılmaktadır. Şekerler küp şeklinde olup okunmuş olarak lanse edilmektedir.

Saha araştırmamız sırasında Safî Amidî Bolevî Türbesinde rastladığımız yaşlı bir kadın lokum dağıtmaktaydı. Yaşlı kadınla yaptığımız sohbette; dileği gerçekleştiği için lokum dağıttığını belirtmiştir (Safî Amidî Bolevî Türbesi/Bolu-Merkez).

Türbede yiyecek dağıtma bazen de dileğin gerçekleşmesi için yapılmaktadır. Düzce il merkezinde bulunan Ali Hamza Türbesinde rastladığımız bir kadın dileğinin gerçekleşmesi için küp şeker dağıtmaktaydı (Ali Hamza Türbesi/Düzce-Merkez).

Türbelerde dağıtılan şeker, lokum, bisküvi, çikolata vb. şekerlemeleri kansız kurbanlara örnek olarak gösterebiliriz. Bu uygulama Anadolu’da hemen hemen her bölgede oldukça sık gerçekleşen bir ritüeldir.

Ziyaret Edilen Türbelere Kurban Sunulması

Kurban, insanoğlunun en eski ritüellerindendir. Kurban hemen her dinî inançta “Tanrıya sunulan, eti yenen hayvan” olarak zikredilmektedir. Arapça krb kökünden türeyen kurban, “kurbî/kurbet/kurbiyet” yakınlık, akrabalık, Allah’a yakın olma anlamlarına gelmektedir (Sezen, 2004: 44). Bu nedenle tanrıya yakınlaşmak ona hediyeler sunmak için tanımlanan bir kelime vazifesi görmektedir.

Kurban kelimesi Kur’an’da üç kez geçer. “Onlara Âdem’in iki oğlunun olayını doğru anlat ki onlar Allah’a birer kurban sunmuşlardı ki yalnız birisi kabul olunmuştu, diğerininki kabul edilmemişti.” (Maide/27)

Kurban, en eski çağlardan beri doğaüstü güçleri olan varlıklara hoş görünmek, onlardan gelecek tehlikelere engel olmak amacıyla veya bir dileğin, isteğin gerçekleşmesini sağlamak için gerçekleştirilmiş dinsel törenlerdir. İnsanoğlu tarih boyunca sadece kan akıtarak kurban kesme yapmamış, çeşitli yollarla da bu ritüel gerçekleştirilmiştir.

Kurban sunumunun kaynağıyla ilgili varsayımlar ileri sürülmüştür. Yazılı kaynaklara göre kurban konusunu ilk kez ele alıp, çağındaki kurbanın amacı hakkında görüşlerini ortaya koyan, antikçağ Yunan düşünürü Platon'dur. Platon'a göre kurban, bütün antikçağa egemen olan bir düşünceyle tanrılara sunulan bir hediyedir." (Erginer, 1997: 20)

Antikçağ Yunan düşünürlerinden Theophrastus da kurban türlerini ilk sınıflayan kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun sınıflandırmasına göre antikçağ kurbanları şu ana başlıklar altında toplanmaktadır: *Övgü kurbanları; teşekkür (şükran) kurbanları; dilekte bulunma, rica kurbanları ve ölülerin ruhlarına sunulan kurbanlar* (Erginer: 1997: 19-21).

Kurban konusunu kuramlarla açıklamaya çalışan Edward Bumet Tylor, *Primitive Culture* adlı eserinde ortaya koyduğu kurban kuramıyla Platon'un hediye kuramını karşılaştırmış ve yeninden gündeme getirmiştir. Tylor'a göre kurban; doğaüstünün lütfunu güvence altına almak ve onun düşmanlığını en aza indirmek için, doğaüstüne sunulan özgün bir hediyedir (Tylor, 1920: 375). Tylor kuramında, kurbanın zaman içindeki değişimini özetle şöyle açıklamaktadır: Kurban, başlangıçta insanların kendilerini sevdirmek için doğaüstüne sundukları hediyedir. Giderek tanrılar yücelip insanlardan uzaklaşmışlar ama insanlar onlara hediye verme gereksinimi duymayı sürdürmüşlerdir. Böylece kutsallaştırılmış kurban sunma geleneklerine geçilmiştir. Bundan sonraki basamakta, insanın tanrıya ait olduğu düşüncesi gelişmiş ve uzun bir zaman dilimi içinde basit hediyein yerini, insanın kendisini kurban olarak sunmasına geçilmiştir (Tylor, 1920: 378). Etnolojik ve sosyolojik alan ile din antropolojisi alanında kurbanla ilgili çok farklı kuramlar yer almaktadır. Ancak, bizim konumuz ve konuyu ele alışımız yalnızca Bolu ve Düzce yörelerinde yer alan türbeler etrafındaki kurban ritüeline açıklık kazandırmak olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bu nedenle kuramlar konusuna daha fazla girmeyeceğiz.

Kurbanın, çeşitli toplumların mit ve inançlarında yaygın bir biçimde yer alan ölüp dirilme motifleriyle de ilişkisi bulunmaktadır. Bu motif bitki, hayvan, insan giderek ruh ve tanrılara yönelik olarak öldükten sonra yeniden dirilme inancına temellenmektedir. Bir yönüyle ata ruhları inancıyla koşut, hatta onu içeren bir sınır genişliğine sahip olan bu inanç biçimi insanoğlunun din tarihinde ilk basamaktan başlayarak son basamağa dek uzanmaktadır. Tek tanrıcı dinlerde de yer alan ölüp dirilme motifini antikçağ toplumlarının yoğun bir biçimde yaşadıkları görülmektedir (Erginer, 1997: 26).

Kurban ritüeliyle ilgili bazı eski Türk boylarında ve Anadolu Alevi-Bektaşî'lerinde özel kurban ritüelleri görülmektedir. Örneğin; eski Türk boylarından olan Beltirler'de kurban olarak sunulan hayvan bütün olarak pişirilmekte, kemiklerine bir zarar gelmemesine özen gösterilmektedir (Eröz, 1977). Araştırma sahamız olan Bolu ve Düzce yörelerinde Alevi-Bektaşî vatandaşlar yaşamasına rağmen bu duruma benzer bir uygulamaya rastlamadık.

İlahî ve ilkel dinler olmak üzere pek çok dinin ibadet ve itikadında adaklara ve kurbanlara yer vermek suretiyle temelde benzeştiği görülmektedir (Başar, 1972: 12). İkel dinlerde ve kadim Türk inancında tanrıya sunulan kurban ritüelinde amaç, bütün canlı varlıklar için türemenin ve yeninden üremenin istenilmesi, zamanın durmadan akan süreci içinde devletin bekasını, milletin sefasını, fertlerin sıkıntısız yaşamını temin etmektedir. Büyük devletler kuran bozkır halklarında bu tören, genel ve millî bir karakter kazanarak nesilden nesile aktarılmıştır (Bayat, 2011: 251). Evet, kurban İslam'ın bir gereğidir. Ancak köken itibarıyla ezelden beri ilkel insanın da bir ritüelidir. Günümüzde Anadolu'da yer alan birçok türbede kesilen kurban ritüellerinin kökenini burada aramak doğru olacaktır.

Türklerin inançlarında ve uygulamalarında adak ve kurban oldukça önemlidir. Çeşitli hastalıkların iyileşmesi, çocuk sahibi olmak, çeşitli dileklerinin gerçekleşmesi durumunda adak adayanlar kurbanlar kesmektedir.

Kurban ve adak eski Türk âdetleri kaynaklı bir gelenektir. Dede Korkut Hikâyeleri'nde Dirse Han'ın oğlu, kızı olmadığı için Bayındır Han'ın toyunda kara çadıra oturtulur. Bu duruma çok alınan Dirse Han hadiseyi karısına anlatır. Karısı da ona: “Hânım ne sendendir ne bendendir. Tanrı Teâla'dandır. Attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestir. Aç görürsen doyur, çıplak görürsen giydir. Belki ağzı dualı bir kimsenin duası kabul olur da Allah bize bir oğul verir. Sen büyük bir toy düzenle dilek dile, dua ettir.” (Ergin, 2009: 78). İslam öncesi ve İslami geleneklerin bir arada olduğu Dede Korkut Hikâyeleri; Türklerin hayatı anlayış ve uygulayış biçimlerinde çocuk sahibi olmanın yolunu hayvanları kurbanlar etmesine bağlamaktadır. Hikâyenin sonunda dervişlere nezirler sunup adak adamasıyla çocuk sahibi olduğunu biliyoruz. Tıpkı bu hikâyede olduğu gibi çocuksuzluk kadın ve erkek arasında bir kusur olarak görülmektedir.

Günümüz toplumunda türbelere ve yatırlara çocuk istemek amacıyla gelen ziyaretçilerin çoğunluğunu kadınlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu durum günümüzde çocuksuzluk kusurunun kadınlara yüklendiğini düşündürmektedir.

Türk geleneklerinde iki şekil kurban formundan söz edebiliriz. Bunlar kanlı ve kansız kurbanlardır. Her iki kurbanın da bir ritüel içinde gerçekleştirildiği görülmektedir. Türkler, eşyayı, bitkiyi, hayvanı; saçarak, dökerek, yakarak, keserek kurban şekillerini uygulamışlardır (Sezen, 2004: 27).

Türbelerdeki yatırlar halkın ata olarak kabul ettiği ulu kişilerdir. Türk kültüründe var olan atalar kültü ilkel inançlar ve dinlerdeki ataya tapınma inancı ile karıştırılmamalıdır. Ataerkil toplumların atasına karşı duyduğu saygıdan ileri gelen davranışlar bütünü olarak değerlendirilmelidir. İnsanların hayatın dönüm noktalarından kabul ettiği geçiş dönemlerinde çocuğa ad koymada, yağmur isteme törenlerinde, hayatın önemli çeşitli safhalarında atalara başvurulur, onlardan destek beklenir. Ziyaret edilen türbelerdeki atalardan, velilerden, ermişlerden istek ve dilekte bulunulur. Onlara karşı duyulan saygının bir nişanesi olarak türbelerde kurbanlar kesilmektedir (Aday, 2013: 71).

Kanlı kurban kendisine kurban sunulan varlık için kan akıtmak suretiyle yapılır. Kanlı kurbana tolu, kansız kurban saç adı verilir. Göçebe topluluklarda saç; kımız, süt, yağ; çiftçi kavimlerde buğday, darı şarap, tüccar topluluklarda para sunulur. Her ayın için kanlı veya kansız kurban sunulması gerekir (Eröz, 1992: 43). Saçı, Türkler için oldukça önemlidir, hayatın her safhasında görülür. Çocuk dünyaya gelince, ilk dişi çıkınca, ilk defa saç tıraşı olunca yapılan pratikler ile ölen bir kişinin ardından yapılan yardımlar da saç olarak değerlendirilebilir. Saçı giderek İslamiyet'in de etkisiyle “sadaka” ile aynılaştırılmıştır (Kalafat, 1995: 111).

Araştırma sahamızdaki türbelerde hem kanlı kurban örneği hem de saç olarak nitelendirilen kansız kurban örneklerine oldukça fazla rastladık.

Kanlı kurban

Kadim Türk inancında kanlı kurbanların başında at gelmektedir. Bütün göçebe topluluklarda olduğu gibi Türkler için de at en değerli hayvanlardan birisidir. Savaşta ve barışta devamlı at üzerinde olan Türkler ayrıca atın etinden ve sütünden de istifade etmişlerdir (Çınar, 1993: 45). Hâl böyle olunca tanrıya sunulacak en değerli kurban da at olmaktadır. Bu durum Türk anlatılarına da yansımıştır. En uzun destan olan Manas destanında birçok yerde at kurbanı geçmektedir: “*Manas'ın oğlu Semetey Talas'ta Zülfikâr dağında oturan Bayoğlu Bakay'ı*

ziyaret eder. Bakay sevinir. Tanrı yoluna atlar kurban.” (Ögel, 1993: 534) Yine Manas destanında Manas’ın ölümü üzerine yapılan cenaze töreninde at kurbanı öne çıkmaktadır: “Manas öldükten sonra, dokuz gün bekletilir. Doksan kısarak kesilir. Dokuz-kat kumaş halka dağıtılır. Daha sonra aynı cenaze töreninde altmış sayısı rol oynamaya başlar. Altmış gün bekletilir. Altmış kısarak kesilir ve ölü mezara konur. Bu suretle merasim biter.” (Ögel, 1993: 514)

Anadolu coğrafyasında Allah’a yaklaşmak O’nun rızasını kazanmak veya özel istek ve duaları sonucunda gerçekleşen dileklerin neticesinde kişilerin adaklarını yerine getirmek amacıyla koyun, keçi, koç, düve, inek, horoz vb. hayvanların dinî kaidelere göre kesilmektedir. Eski Türk inancında kurban edilen hayvanlar atken Anadolu coğrafyasına geçtiğimizde yukarıda adı geçen hayvanlara dönüşmüştür. Bunun sebebini hem İslamiyet’te hem de coğrafya da en çok bu hayvanların bulunmasında aramak gerekir.

Kurban ritüelinde tıpkı eski Türk inancında olduğu gibi kurbanı kesen kişi onun etini yemez, türbede bulunan vakfa bağışlayabileceği gibi fakir fukaraya da dağıtabilir. Bolu ve Düzce bölgelerindeki türbelerde adanan adakların neticesinde kurban kesme ritüeli oldukça yaygındır. Kurban kesme ritüelinde gerçekleşen veya gerçekleşmesi istenilen dileğin büyüklüğü oldukça önemlidir. Dileğin büyüklüğüne göre kurban edilecek hayvan seçilmektedir. Genellikle çocuksuz ailelerin çocuklarının olmasıyla veya çaresiz bir hastalığı olanların hastalığı yenmesiyle bu ritüel ortaya çıkmaktadır.

Sarıközler Türbesinde türbeye gelip dua ettikten sonra çocuğu olan aileler horoz kesmektedir. Kesilen horozun eti kesinlikle adak sahibi tarafından yenmez, dağıtılır (Sarıközler Türbesi/Mengen). Mengen’de bulunan Babahızır Türbesinde de aynı durum söz konusudur. Ancak burada kurban edilen hayvan koyun, keçi olarak dikkat çekmektedir (Babahızır Türbesi/Mengen). Akçakoca’da bulunan Eskici Ahmet Dede Türbesi de çocuğu olmayan kadınlar tarafından ziyaret edilmektedir. Adakları kabul olanlar bu türbede küçük baş hayvan kesip dağıtmaktadır (Eskici Ahmet Dede Türbesi/Akçakoca). Hacıaliler Köyü Yatırı çocuksuz aileler tarafından ziyaret edilerek yatıra kurban kesilmektedir. Yine kurban sahibi hayvanın etinden kesinlikle yemez, tamamı dağıtılır (Hacıaliler Köyü Yatırı/ Düzce-Merkez). Yabalı Dede Türbesi yağmur duası için yöre halkı tarafından sıklıkla ziyaret edilmektedir. Yağmur duası esnasında türbe önünde kurban kesilmektedir (Yabalı Dede Türbesi/Çilimli). Mudurnu’nun Kuzuören köyünde bulunan Üçlü Yatır veya Kuzuören Türbesi adlarıyla anılan türbeye daha çok çocuğu olmayan kadınlar gelmektedir. Çocuksuz kadın buraya yaşlı kadınların rehberliğinde getirilip yatırılmaktadır. Çocuğu olduktan sonra ise kadın buraya yeniden gelerek kurban kesmektedir (Üçlü Yatır/Kuzuören Türbesi/Mudurnu).

Kurban kesme ritüeli Bolu ve Düzce’de ziyaret ettiğimiz hemen hemen her türbede bir şekilde yapılmaktadır. Bazen halkı bir araya toplamak şenlikler festivaller düzenlemek amacıyla da yapılmaktadır.

Kaynaşlı’da Ali Baba Türbesi, Mudurnu’da Karaaslan Veli Hazretleri, Filibeli Hoca Hafız, Şeyh-ül İmran türbeleri, Tekke Işıklar Köyü’nde Ümmî Kemal Türbesi bu amaçla kurban kesilen türbeler arasındadır.

Kansız kurban

Kurban, dinlerin en eski ritüellerinden birisidir. Tüm arkaik zamanlarda “kanlı kurban” ritüeli yoktur. Sibiryaya Şamanları, Avustralya aborjinleri ve Taoizm, kanlı kurban istemez (Tuğrul, 2010: 115).

Kansız kurbanlar insan, hayvan ve balıklar gibi canlı varlıkların dışında Tanrılara sunulan diğer hediyeleri kapsar. Bu hediyeler insanların sahip oldukları ve üretebildikleri her türlü gıda maddesi olabilir. Kansız kurban olarak süt, yağ, darı vb. yiyecekler Türklerde kansız kurban geleneklerinin örneklerindedir. Ayrıca dağ, orman, ağaç, su vb. ruhlara iyelere adanan kurbanlar eski Türk inanç sistemine göre teşekkürün, şükranın bir ifadesidir (Turan, 2007: 5).

Kansız kurbanların değişik bir türü de ıdık/ıduk (salıverilmiş, gönderilmiş) diye bilinen ve tanrı için başıboş salıverilen hayvanlardır. Bunun bir örneğini Yakut Türklerinde görebiliriz. Yakutlar'da, Göktürkler'de olduğu gibi tek bir yaratıcı yoktur. Beyaz Yaratıcı (Ayıg Tangara) olarak kabul ettikleri tanrıyı insanlara can (kut) veren ve kâinatı yaratan olarak görürlerdi. Bu Beyaz Yaratıcı'yı diğer iyi ruhlardan ayrı tutarlar ve ona canlı kurban verirlerdi. Canlı kurban, hayvanları başıboş bırakmaktır. Bunlara ıdık/ıduk (salıverilmiş/gönderilmiş) denirdi. Kurban olarak başıboş bırakılan hayvanlardan istifade edilmezdi. Ne eti yenir ne sütü sağılır ne de yük hayvanı olarak kullanılırdı. Eski zamanlarda Yakutlar at sürülerini doğu bölgelerine, Büyük Yaratıcı'ya kurban olsun diye sürerlerdi (Ögel, 1993: 431).

Türklerin İslamiyet öncesi inanç sistemlerinden kalan birtakım ritüeller günümüzde de yaşamaya devam etmektedir. Araştırma bölgemizdeki türbe ziyaretlerinde karşılaştığımız uygulamalar arasında gösterdiğimiz; türbeye bez, çaput, elbisesinden bir parça veya kendine ait bir kıyafet gibi başka nesnelere bırakılması da kurban olarak adlandırılmaktadır.

Araştırma bölgelerimizdeki türbelerde gördüğümüz bebek elbiseleri (çorap, pantolon, iç çamaşırı vb.), eşarp, ağaca veya türbeye bağlanan çaputlar, türbe çevresinde dağıtılan yiyecekler kansız kurbanlardır. Buraya türbelerin isimlerini tek tek yazmadık. Zira bütün türbelerde bu ve benzeri uygulamalar söz konusudur.

Türbede Bulunan Tespihi Çekme

Düzce'nin Gümüşova ilçesinde tespit ettiğimiz bu ritüel oldukça ilginçtir. Kaynak şahsımız geçmişte Dede Kuru Türbesi'ni ziyarete gelenlerin türbenin içerisinde bulunan tespihleri dileklerini zikrederek çektikleri ve daha sonra dileklerinin gerçekleşmesi için tespihi Dede Kuru'nun sandukasının üzerine bıraktıklarını belirtmiştir (Dede Kuru Türbesi/Gümüşova).

Gerçekleşen bu ritüel günümüzde bazı türbelerde görülen ağaca veya türbeye çaput bağlama, dilekleri kâğıda yazıp türbenin bahçesine atma veya türbenin duvarlarına dilek maksadıyla yazı yazma ritüelleriyle aynı amacı taşımaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada Bolu'nun 9, Düzce'nin ise 7 ilçesinde yapılan alan araştırmaları ve taradığımız kaynaklardan elde ettiğimiz bilgiler neticesinde Bolu'da 50, Düzce'de 17 olmak üzere toplamda 67 kutsal ziyaret yeri tespit edilip incelenmiştir. Ziyaret yerlerinde derlenen inançlar ve ritüeller 10 başlık altında tasnif edilmiştir. Çalışmamızda yaptığımız bu tasnif türbelerde görülen ritüellerin incelenmesini kolaylaştırmış ve bundan sonra yapılacak çalışmalara kaynak niteliğinde olmuştur.

Saha çalışması sırasında tespit edilen türbe ve ziyaret yerlerinin çoğunda kimlerin yattığı meçhuldür. Ancak buna rağmen halk samimi bir inançla buradaki metfunlara saygı göstermekte ve yatırın çevresinde çeşitli uygulamalarda bulunmaktadır.

Her kutsal mekân ziyaretinde olduğu gibi araştırma sahamızda bulunan türbelerde de ziyaret sırasında ve öncesinde belli bir edep ve erkân bulunmaktadır. Bu edep erkân çok sıkı değişmez kurallar olmamakla birlikte çoğunluk tarafından kabul görmüş ve yerleşmiş kurallardır. İbadetini eksiksiz yerine getirmek isteyen ziyaretçiler, bu kuralları inancının bir

gereği olarak kabul etmektedir. Gözlemlerimiz neticesinde kutsal olarak bilinen türbe ve yatır gibi mekânlara gitmeden önce, abdest almak, fakire fukaraya yardım etmek, namaz kılmak ve Kur'an-ı Kerim okumak gibi bazı dinî hazırlıklar yapılır. Hazırlık aşamasında gösterilen bu özen, ziyaret sırasında biraz daha artar. Ziyarete gelenler farkında olmasa da ziyaret esnasında yaptıkları dua ve ritüeller eski Türk inançlarıyla desteklenmektedir. Sonuç aşamasında ise dileğin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğine yönelik ritüeller icra edilir. Bölgede duaların kabul olması için ziyaret sonrasında mutlaka adağın yerine getirilmesi gerektiğine inanılır. Bölgede adak denildiği zaman akla kanlı kurban gelmektedir. Saha çalışması sırasında çocuk sahibi olmak isteyenlerin belirli türbelerde kurban kestikleri görülmüştür. Ziyaretçiler bu sayede çocuk sahibi olacağına inanmaktadır. Yörede, kanlı kurban denilince akla, horoz, tavuk, koyun, koç, inek ve öküz gelmektedir. Kurban olarak seçilen hayvanların çeşidi, dileğin büyüklüğü ve adayan kişinin ekonomik durumuyla yakından ilgilidir.

Çalışma sahamızda ulaştığımız sonuçlardan biri; türbe ve yatırlarda eski Türk inanç sistemi etrafında oluşan birtakım uygulamalar ile İslami pratiklerin uyum içerisinde bir arada görülmesidir. Bolu ve Düzce'deki ziyaret yerlerindeki veli, ağaç, toprak, su, gök, dağ-tepe ve hayvanlarla ilgili inanışlar ve pratikler; atalar kültü, tabiat kültleri, gök tanrı kültü, Şamanizm, Budizm ve Maniheizm'in yer aldığı eski Türk inanç sistemlerinin özelliklerini yansıtmaktadır. Ağaca çaput bağlamak, ziyaret yerindeki suyu şifa niyetine içmek, mum yakmak, evliya makamına, mezarına, sandukasına zarar verenlerin ya da ziyaret çevresindeki tabiat unsurlarını kesenlerin cezalandırılacağına inanmak vb. örneklerinde olduğu gibi ziyaret geleneği içerisinde tespit ettiğimiz bu inanç ve pratikler ile İslami unsurlar içerisinde değerlendirdiğimiz namaz kılmak ve dua etmek gibi İslami ibadetler bir arada görülmektedir. Ziyaret yerlerinde tespit ettiğimiz İslami unsurların varlığı, İslamiyet öncesi inançlardan beslenerek diğer Anadolu türbelerinde olduğu gibi varlığını devam ettirmektedir.

Kaynakça

- ADAY, Erdal (2013). *Kütahya İli Türbe ve Yatırları Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*. Yayınlanmamış doktora tezi. Balıkesir Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ALTUN, Ara (2001). "Karahanlılar". *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. XXIV. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- BAHAR, Hasan (2013). "Avrasya'da Ölüm ve Türklerde Mezar Kültürü". *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- BAŞAR, Zeki (1972). *İçtimai Adetlerimiz-İnançlarımız ve Erzurum İlindeki Ziyaret Yerlerimiz*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- BAYAT, Fuzuli. (2011). *Türk Mitolojik Sistemi 1*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- COMBS-SCHILLING, M.E. (1989). *Sacred Performances: Islam, Sexuality and Sacrifice*. New York: Colombia University Press.
- ÇORUHLU, Yaşar (2000). *Türk İslam Sanatı'nın ABC'si*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ERGİN, Muharrem (2009). *Dede Korkut Kitabı-1*. Ankara: TDK Yayınları.
- ERGİNER, Gürbüz. (1997). *Kurban: Kurbanın Kökenleri ve Anadolu'da Kanlı Kurban Ritüelleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ERÖZ, Mehmet (1992). *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik Bektaşilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ERSOY, Ruhi (2006). "Ritüellerin Oluşum Süreci". *Millî Folklor*, Y. 18, S. 69, s. 129-140.
- ESİN, Emel (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- GÜNGÖR, Ünay (2020). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- GÜNGÖR, Haluk (2007). "Geleneksel Türk Dininden Anadolu'ya Taşınanlar". *Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni: Bildiriler*, s. 1-7. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları.
- HASOL, Doğan (1993). *Mimarlık Sözlüğü*. İstanbul: Yem Yayınları.

- HONKO, Lauri (1979). “Theories Concerning The Ritual Process”. *Science of Religion Studies in Methodology Paris-New York*, pp. 369–390.
- İNAN, Abdülkadir (1961). “Türbelere Paçavra Bağlam ve Mum Yakma Hurafelerinin Menşei”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, C.2, S. 48, s. 180-182. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İNAN, Abdülkadir (2013). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- KALAFAT, Yaşar (1995). *Doğu Anadolu’da Eski Türk İnançlarının İzleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- KAPLAN, Haktan (2022). *Türk Kültüründe Ziyaret Olgusu Bolu ve Düzce Örneği*. Konya: Palet Yayınları.
- KARAKAŞ, Reyhan (2014). *Siirt Menkıbesi Türbe Ritüelleri*. Ankara: Maya Akademi Yayınları.
- KARAMAN, Kasım (2010), “Ritüellerin Toplumsal Etkileri”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S.21, s.227-236.
- KARTAL, Atilla (2017). *Konya Halk Kültüründe Türbeler Etrafında Oluşan İnanç ve Uygulamalar*. Düsseldorf: Lap Lambert Academic Publishing.
- KÖSE, Ali ve Ali Ayten (2019). *Din Psikolojisi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- MARSHALL, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- OROZOBAYEV, Mayrambek (2013). “Kırgızlarda Bir Gelenek Olarak Yemin Etme ve Yemin İçin Kullanılan Kelimeler”. *Acta Turcica*, S. 2. s. 1-15.
- ÖGEL, Bahaeddin (1993). *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖNDER, Mehmet (1999). *Aldı Sözü Anadolu*. İstanbul: MEB Yayınları.
- ÖNKAL, Hakkı (1996). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ÖZKUL, Çobanoğlu (2002). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖZTÜRK, Kasım (2008). *Konya’da Dinî Hayat*. Konya: Nüve Kültür Merkezi Yayınları.
- PEKER, Selçuk (2015). *Mezar ve Türbelere Kült Merkezli Bir Bakış (Aksaray Örneği)*. Konya: Kömen Yayınları.
- ROUX, Jean-Paul (2002). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. (çev. Aykut Kazancıgil). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem (2002). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. İstanbul: Fakülte Kitabevi.
- SCHUYT, T. N. M. & Schuijt, J. J. M. (1998). “Rituals and Rules: About Magic In Consultancy”, *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 11, No.5, pp. 399–406.
- SEZEN, Yümni (2004). *Antropolojiden Psikanalize Kurban ve Din*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- TUĞRUL, Saime (2010). *Ebedi Kutsal Ezeli Kurban*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TUNCER, Orhan Cezmi (1986). *Anadolu Kümbetleri I: Selçuklu Dönemi*. Ankara.
- TURAN, Fatma Ahsen (2007). “Bulgaristan’da Demir Baba Tekkesindeki İnanç Sembollerinin ve Ritüellerinin Çözümlemesi”. *Hacı Bektaş Veli Dergisi*, S.43, s. 1-11.

Çalışmanın yazarı/yazarları “COPE-Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki hususları beyan etmiş(ler)dir:

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Finansman: Bu çalışma için herhangi bir kurum ve kuruluştan destek alınmamıştır.

Destek ve Teşekkür: Çalışmanın araştırılması ve yazımı esnasında destek veya fikirlerine başvuru olan herhangi bir kişi bulunmamaktadır.
Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.
Yazarın Notu: Bu çalışma Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsünde tamamlanan <i>Bolu ve Düzce Halk Kültüründe Türbeler ve Ziyaret Yerleri</i> adlı doktora tezinden üretilmiştir.
Katkı Oranı Beyanı: Bu makalenin tüm bölümleri tek bir yazar tarafından hazırlanmıştır.
<i>The author / authors of the study declared the following points within the framework of the “COPE-Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:</i>
Ethics Committee Approval: Ethics committee approval is not required for this study.
Funding: No support was received from any institution or organization for this study.
Support and Acknowledgments: There is no person whose support or ideas are consulted during the research and writing of the study.
Declaration of Conflicting Interests: The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship or publication of this article.
Author’s Note: This study was produced from the doctoral thesis titled <i>Tombs and Visiting Places in Bolu and Düzce Folk Culture</i> completed at Necmettin Erbakan University, Institute of Social Sciences.
Author Contributions: All sections of this article have been prepared by a single author.
